

Н. М. Березюк

Видатні вихованці Харківського університету

Михайло Федорович Комаров – бібліограф, етнограф, публіцист

М. Ф. Комаров народився 11 січня 1844 року у військовій слободі Дмитрівка Петропавлівського повіту, що на Катеринославщині. Після закінчення катеринославської гімназії в 1862 р. його, як своєкоштного студента, зараховують на юридичний факуль-

студентства. Скасування кріпацтва, упровадження низки буржуазних реформ, університетського Статуту 1863 року сприяли загальній лібералізації суспільно-політичного і культурного життя, у тому числі і в освітній сфері. М. Ф. Комаров поринає в бурхливе студентське середовище з дея-

знайомиться з українськими письменниками В. С. Александровим і Я. І. Щоголевым. Великий вплив на нього справили ідеї освіти народних мас, поширювані серед студентської молоді. Деякий час майбутній юрист учителює в селі Гаврилівка Ізюмського повіту Харківської губернії, де проводить навчання українською мовою. Там, а також у селах Новомосковського повіту Катеринославської губернії записує з народних вуст пісні, думи, колядки, щедрівки. Результатом його етнографічних мандрівок стала перша публікація в «Екатеринославских губернских ведомостях» «Два варианта южно-русской народной думы про Савву Чалого» (1865, № 22). На той час уже існували записи варіантів цієї народної думи (І. Срезневського, М. Максимовича, М. Костомарова). У Харкові була надрукована п'єса «Сава Чалий» (1839) М. Костомарова.

Робота студента-початківця Комарова свідчила про те, що він розглядав значення фольклорних записів як важливих історичних джерел. «Можна з певністю сказати, що любов до української народної творчості, яку М. Комаров проніс через усе життя, виникла саме в роки навчання у Харківському університеті», — уважав історик

*У галузі служіння українській культурі,
українському слову М. Ф. Комаров
узяв на себе чи не найважчу на ті часи
роботу – укладання бібліографії.*

*Понад 30 років, починаючи з 1880-х років
і до кінця життя, він віддав бібліографії,
яку любив, у якій найупевненніше почувався*

тет Харківського університету, де на природничому факультеті навчався його старший брат Олександр (1842–1918), згодом відомий український педагог і публіцист.

Це був період найвищої піднесення суспільної активності

кими ознаками демократичності та національної культури, які знайшли вияв у посиленому інтересі до української народної творчості. Він відвідує лекції О. О. Потебні з мовознавства, який заохочував студентів до збирання фольклорного мовного матеріалу,

української бібліографії М. П. Гуменюк [12, с. 45].

У 1867 р., захистивши кандидатську роботу на тему «О собственном сознании подсудимого», М. Ф. Комаров закінчує харківський університет і переїздить до м. Острогозька Воронезької губернії. В оточеному суді міста на посаді присяжного повіреного він починає свою практичну діяльність. Мова, побут, культура Острогозька — одного з колишніх центрів козацьких полків Слобожанщини — зберігали історичну пам'ять, нагадували рідну Катеринославщину, були близькі етнографічним дослідженням М. Комарова.

В Острогозьку він одружився, там народились і росли діти. Саме в цьому місті починається перекладацька і популяризаторська діяльність М. Комарова. Він переклав українською мовою і згодом видав дві книжки для народу з природничо-наукових знань. На початку 1880 року сім'я Комарових переїхала до Києва, де Михайло Федорович став працювати адвокатом. Київ того часу був головним в Україні осередком української інтелігенції, об'єднаної прагненням боротися проти царських утисків української мови й культури. Виразником цих устремлінь була київська «Громада», з членами якої М. Комаров активно спілкується. Він організовує платну приватну бібліотеку, видає своїм коштом збірник творів М. Кропивницького (Т. 1, 1882), а згодом перший том творів С. Руданського (1895).

80–90-ті роки XIX століття виявилися для М. Ф. Комарова найбільш плідними. На сторінках багатьох періодичних видань Росії («Киевская старина», «По морю и по суше», «Одесский вестник», «Одесские новости» та ін.) і в Галичині («Діло», «Зоря», «Правда») він виступав з публіцистичними і критичними статтями, історико-літературними

Він розглянув понад 60 книжок, що становило дві третини всієї продукції, друкованої українською мовою в Росії.

Передові діячі України (П. С. Єфименко, М. Д. Мізко) ще на початку 60-х років

рецензіями, бібліографічними нарисами, оглядами українських книжок.

XIX століття висловлювалися в пресі про необхідність бібліографічного підсумку літературного доробку українців за часів від Котляревського. Проте минуло майже чверть століття перед тим, як розпочалося практичне здійснення цього завдання. Ініціатором його став М. Ф. Комаров.

Критик, публіцист, етнограф, лексикограф, історик літератури, видавець, перекладач, популяризатор і громадський діяч, він залишив пам'ятний слід в історії української культури саме як бібліограф. Життя в Києві було періодом його інтенсивної бібліографічної діяльності. У галузі служіння українській культурі,

українському слову М. Ф. Комаров узяв на себе чи не найважчу на ті часи роботу — укладання бібліографії. Понад 30 років, починаючи з 1880-х років і до кінця життя, він віддав бібліографії, яку любив, у якій найупевненіше почувався. Першою бібліографічною працею М. Комарова, що набула широкого резонансу в культурному житті України, став «Бібліографічний показчик нової української літератури 1798–1883» [1]. У показчику йшлося про розвиток української літератури від 1798 р., коли побачила світ перша книга, опублікована українською мовою, — «Енеїда» І. П. Котляревського. Виданий через кілька років після царського указу 1876 року про заборону видання літератури українською мовою, цей показчик був своєрідним обвинувальним документом урядової політики. У той період, коли, як стверджували реакціонери, української літератури не існувало, цей показчик засвідчив, що Україна має свою літературу, що українська словесність не така вже й бідна та вбога. Це був сміливий виступ бібліографа. Указуючи на певні недоліки праці, І. Франко назвав «Бібліографічний показчик нової української літератури» «першою пробою української бібліографії, яка уперше дала змогу своїм і чужим наглядно прослідити повільніший зріст, ступеневе ширшення та упадіння українського письменства в Росії в XIX віці» [13, с. 172]. Пройде ще 25 років, й І. Франко в 1910 р. напише, що показчик М. Комарова «і досі є одним інформаційним засобом для нового українського письменства». Високу оцінку цієї роботи знаходимо в А. М. Кримського, С. О. Єфремова, О. М. Пипіна та багатьох інших.

Своєю працею М. Ф. Комаров відкрив першу сторінку в історії складання бібліографічного репертуару нової української книги, сприяв

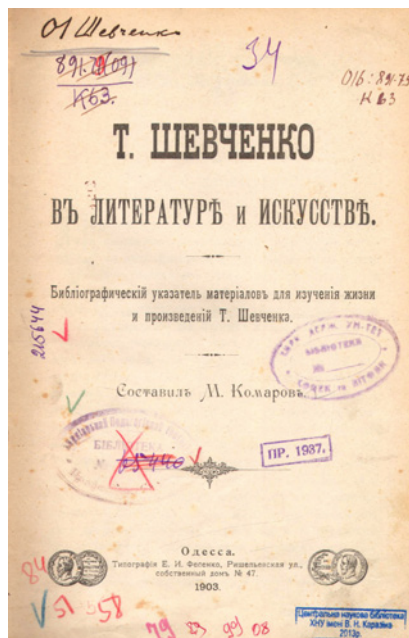
підвищенню інтересу громадськості України до розвитку української бібліографії. Нагадаємо, що здійснив її не академічний учений, не філолог за фахом, а юрист, котрий зробив бібліографію справою свого життя.

М. Комаров самотужки освоїв прийоми бібліографічної роботи. Укладена ним перша бібліографія є свідченням високого рівня бібліографічної підготовленості вже на самому початку його бібліографічної діяльності.

У 1883 р. Михайло Федорович, аби уникнути можливих репресій, які тоді посилювалися, переїздить до містечка Умань Київської губернії, де влаштовується на посаду нотаріуса.

М. Ф. Комаров із величезною любов'ю ставився до творчості Т. Шевченка, усе своє життя стежив за літературою про нього, присвятив йому понад 20 заміток, рецензій, статей, показників. До «уманського» періоду життя М. Ф. Комарова належить публікація «Библиографический

ним історичної монографії Миколи Костомарова «Богдан Хмельницький» у 3 т. (1886 р.). Підсумком багаторічної роботи

з бібліографування творів Кобзаря й літератури про нього став показник «Т. Г. Шевченко в литературе и искусстве» (1903 р.) [4].

видатного поета польською, чеською, болгарською, сербською, словацькою, німецькою, французькою мовами. Показчик заклавав основи Шевченкової бібліографії, став одним із перших у галузі персональної української бібліографії. У рецензії на показчик І. Франко зазначив, що праця М. Ф. Комарова «показала нам перший раз літературу, належну до нашого поета, в її повнім об'ємі» [9, с. 336]. В умовах, коли ще не існувало реєстраційної бібліографії, ця спроба, незважаючи на деякі помилки, пропуски, була надзвичайно цінною.

М. Ф. Комаров розумів, що українська мова без словника, без фонетичного правопису в умовах її обмеження і заборони була під загрозою знищення як літературна мова і залишалася «мовою простолюду». Однією зі справ його життя стала робота над українським словником. Започаткував він її, роблячи додатки до виданого в 1874 р. словника «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка. З часом цих доповнень виявилось більше, ніж власне слів у цьому словнику. Ще перебуваючи в Києві, М. Ф. Комаров співпрацював із так званим гуртом інтелігенції «словарники», які багато років збирали лексичний матеріал. У цьому колі ентузіастів він співпрацював з Оленою Пчілкою та Михайлом Старицьким [10]. В Умані він відновив свою словникарську працю разом із групою ентузіастів. Восени 1887 року М. Комаров із родиною переїздить до Одеси, де він відкриває нотаріальну контору. Велике портове місто давало неабиякі можливості для нотаріуса. З іншого боку, як культурний центр Південної України, воно відкривало для М. Комарова нові творчі перспективи. Уже відомий на той час етнограф, бібліограф і критик, він опинився серед місцевої «Громади». Разом з Л. А. Смоленським вони

М. Ф. Комаров розумів, що українська мова без словника, без фонетичного правопису в умовах її обмеження і заборони знаходилася під загрозою знищення як літературна мова, залишалася «мовою простолюду». Однією зі справ його життя стала робота над українським словником

указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка» (1886 р.), виданого у зв'язку з 25-річчям із дня смерті поета (1886 р.) [2].

До цього періоду діяльності М. Комарова належить переклад українською мовою і видання

Якщо в «Бібліографічному показнику нової української літератури» (1883) було вміщено 160 записів літератури про Т. Шевченка, то в показнику 1886-го — 369; у показнику 1903 року — 1278 записів. Важливим є розділ, що розкриває переклади творів

починають реанімувати «Громаду». Нотаріальна контора стала місцем її зборів, на яких обговорювались політичні події, про які не йшлося в газетах. М. М. Коцюбинський із цього приводу писав: «Керувати не тільки революційною, а просто культурною діяльністю в Одесі у той час справді повинна була зовсім свіжа людина, не одеського

«Подорож до моря» (1888 р.) вона присвятила М. Ф. Комарову.

П е р е - бравшись до Одеси, бібліограф привіз туди велику кількість матеріалу для складання словника.

який уже мав напрацювання в галузі лексикології, узяв на себе найскладнішу редакційну роботу над словником, а також усі турботи, пов'язані з його виданням. Оскільки через відомі заборони в Росії видати його було неможливо, М. Комаров використав свої зв'язки. «Словарь російсько-української мови» у 4 т. обсягом 1134 сторінки було видано в 1893–1898 рр. у Львові [3].

Вражає подвижницька робота М. Комарова над українським словником, яку він уважав справою всього життя. На видання «Словаря» відгукнулись А. Кримський, Б. Грінченко, М. Драгоманов. У рецензіях українські мовознавці розцінювали його як великий поступ на ниві української лексикографії, «найповніший, найкращий із виданих досі таких словарів» (В. Дорошенко) [11, с. 101].

У 90-ті роки XIX століття розпочинається складання бібліографічних покажчиків з українського фольклору. Ініціатива належала М. Комарову. Доданий ним до «Нової збірки народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь», бібліографічний покажчик за 1829–1888 рр. був позитивно оцінений критикою.

М. Ф. Комаров брав активну участь у підготовці ювілейної дати – 100-річчя від року видання «Енеїди» І. Котляревського. У 1904 р. в літературному збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» було вміщено покажчик праць письменника й літератури про нього, укладений М. Ф. Комаровим [6].

Наприкінці свого життя М. Ф. Комаров зайнявся бібліографуванням української драматичної літератури. 1906 р. у зв'язку з 25-річчям створення першої української театральної трупи вийшов його фундаментальний бібліографічний покажчик «Українська драматургія» (1815–1906) [7].

Протягом багатьох років М. Ф. Комаров був, за визначенням сучасників, адвокатом, «ходатаєм» української літератури перед царською цензурою, яка послідовно душила українське слово тільки за те, що воно українське

ґрунту, не розбита хвилею реакції. Таким керівником і був з 1888 р. М. Ф. Комаров» [17, с. 40–41]. Саме з його вступом «Громада», за визнанням сучасників, починає широкую діяльність. Підтримуючи постійний зв'язок із культурними діячами Києва, Львова, Санкт-Петербурга, М. Комаров одержував безліч листів, газет, часописів, книжок. Повідомлення про ці його відносини завжди цікавили членів «Громади», неформальним лідером якої він був упродовж 18 років. Значною мірою цьому сприяли його дружні зв'язки з українськими письменниками, громадськими і культурними діячами. М. Ф. Комаров спілкувався з І. Франком, М. Коцюбинським, М. Грушевським, М. Драгомановим, М. Лисенком, Д. Яворницьким та іншими. Протягом 25 років (1888–1913) родина М. Комарова приймала Лесю Українку, яка майже щорічно приїздила в Одесу на лікування. Свій поетичний цикл

Зібравши групу «словарників» з-поміж не вчених-мовознавців, а ентузіастів (учителів, професорів

Новоросійського університету, викладачів інших навчальних закладів), М. Комаров,

З 1902 р. М. Ф. Комаров — дійсний член Бібліографічної комісії наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. У 1904 р. М. Комаров в «Киевской

коли українська культура зазнавала жорстоких репресій із боку царського уряду, утисків цензури. М. Комаров планував написати історію цензури в Україні.

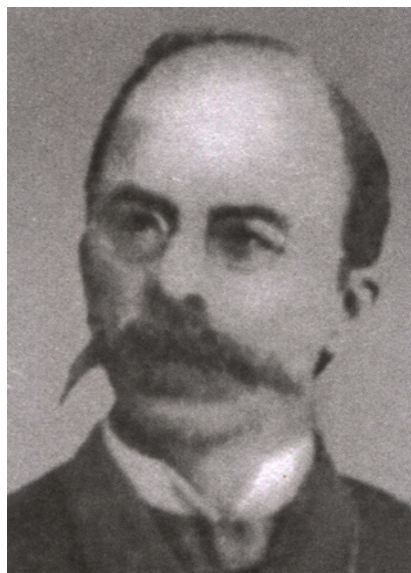
М. Ф. Комаров був зачинателем української бібліографії. Він уважав її не тільки певним підсумком, необхідним науковим елементом, а й частиною сучасної культури, знаряддям для зміцнення й подальшого розвитку всіх її здобутків

старине» вміщує «Бібліографічний покажчик, присвячений видатному українському композитору М. В. Лисенку» [5]. Праці М. Комарова сприяли розвитку літературознавчих і мистецтвознавчих бібліографій. Їх і сьогодні використовують дослідники.

Слід відзначити, що для М. Комарова, обтяженого проблемами своєї великої родини, головним джерелом сімейного бюджету протягом усього життя була робота нотаріуса. «Ця служба забирає весь час, і дихнути ніколи», — писав він. Обсяги його бібліографічних, лінгвістичних, літературних, публіцистичних робіт, перекладів, рецензій, видавничої, активної громадської діяльності, як на одну хвору на серце людину, справді вражають.

Одним із напрямів його суто професійної діяльності була боротьба з цензурою за право на розвиток українського письменства та перекладів творів світової класичної літератури. Згадаємо, що літературною діяльністю М. Комаров займався в той час,

Ще в 1885 р. у праці «Дещо з історії українського письменства XIX в.» він пише, як позначились на розвитку української

М. Ф. Комаров

літератури валуєвський (1863 р.) і царський (1876 р.) укази, якими було заборонено друкування літератури українською мовою, і наводить красномовні цифри. У 1864 р. вийшли лише 12 українських книжок, дозво-

лених до друку ще до указу, у 1865-му — 2 книжки, у 1866-му — жодної. Було заборонено перекладати українською мовою твори письменників зі світовими іменами — Л. М. Толстого, В. Шекспіра та інших. М. Ф. Комаров просив літераторів і видавців надсилати йому повідомлення про перешкоди у виданні. Він оголосив війну царській цензурі. Юрист за фахом, М. Комаров до тонкощів знав російське законодавство. На підставі самих законів і практики урядових інституцій він писав умотивовані скарги, позови, намагався врятувати підготовлені до друку матеріали. Бібліографування книжок, якими було заборонено користуватися, систематичні стосунки з прогресивними галицькими діячами, суперечки з цензурою — усе це вимагало від М. Комарова неабиякої громадянської мужності. Як юрист, він знав, що в заборонних актах 1863 і 1876 років про бібліографічні покажчики не згадувалось, але фактично цензура не оминала і їх. Подання М. Комарова сприймалися урядовими структурами як колективні петиції української культури. Він наполягав, що цензорський статут не містить у собі жодної заборони проти видань українською мовою. Протягом багатьох років він був, за визначенням сучасників, адвокатом, «ходатаєм» української літератури перед царською цензурою, яка послідовно душила українське слово тільки за те, що воно українське. Згодом, уже на початку 90-х років XIX століття, він бере участь в організації одеською «Громадою» звернення міської думи до голови Кабінету міністрів С. Ю. Вітте з вимогою скасувати заборону української мови у сфері освіти й культури. Принципова позиція громадськості дозволила провести в Одесі низку значних акцій [15].

Роки післяреволюційної реакції відбилися на діяльності і здоров'ї

Михайла Федоровича. Проте він працював над підготовкою великої збірки поезій Т. Г. Шевченка. Усе життя М. Комаров вишукував по різних часописах і альманахах, знаходив через знайомих, звертався до авторів, перекладачів поезії Т. Г. Шевченка. У 1912 р. було видано *«Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів»* [8]. Як зазначав відомий український літературознавець і поет Г. Зленко, «цей збірник, що являв перше на Україні видання такого типу, був результатом тривалочасної праці бібліографа М. Комарова» [14, с. 541]. До збірки увійшли віднайдені ним близько ста п'ятдесяти віршів Т. Шевченка.

М. Ф. Комаров упорядкував збірник, додав до нього ґрунтовний коментар, який дослідники творчості поета розцінюють як ґрунтовну наукову розвідку. У зв'язку з 200-річчям від дня народження Великого Кобзаря, яке відзначалося у 2014 р., світова, українська наукова громадськість із глибокою вдячністю згадували про патріарха української бібліографії М. Ф. Комарова і його внесок у «Шевченкіану».

Михайло Федорович Комаров був зачинателем української бібліографії. Він уважав її не тільки певним підсумком, необхідним

науковим елементом, а частиною сучасної культури, знаряддям для зміцнення й подальшого розвитку всіх її здобутків [16, 18].

У рік, коли Харківському університету виповнилося 210 років, внесок М. Ф. Комарова в історію української культури гідно представляє тих його вихованців, чия діяльність становить славу і гордість вітчизняної науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883). — К., 1883. — 74 с.
2. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко // Киевская старина. — 1886. — Т. 14, № 3. — С. 570–582; № 4. — С. 778–786.
3. Словарь російсько-української мови : у 4 т. / зібрані і впорядкували М. Уманець, А. Спілка. — Львів : Друк. Т-ва ім. Шевченка. — Уманець – псевдонім М. Комарова. Т. 1 : А–К. — 1893. — 320 с. Т. 2 : К–П. — 1895. — 286 с. Т. 3 : П–С. — 1896. — 286 с. Т. 4 : С–Я. — 1898. — 242 с.
4. Т. Шевченко в литературе и искусстве : библиогр. указ. материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченко. — Одеса, 1903. — 144 с. — [Рец.] : І. Франко // Записки наук. т-ва ім. Т. Шевченка. — 1901. — Т. 57, кн. 1. — С. 31–42.
5. Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко (1868–1903). К., 1904. — 25 с.
6. Бібліографічний покажчик видань І. П. Котляревського, творів та писань про нього // На вічну пам'ять І. П. Котляревському : літ. зб. — К., 1904. — С. 467–494.
7. Українська драматургія : зб. бібліогр. знадібків до історії укр. драми і театру українського (1815–1906). — Одеса, 1906. — 231 с.
8. Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів : зб. з приміт. М. Комарова. — Одеса, 1912. — V, 324 с.
9. Франко І. Я. Михайло Старицький / І. Я. Франко // Твори : в 20 т. / І. Я. Франко. — К., 1955. — Т. 17 : Літ.-крит. ст. — С. 303–345. С. 336–337 : про М. Ф. Комарова.
10. Пчілка О. Михайло Комаров / О. Пчілка // Рідний край. — 1913. — № 5. — С. 13–16.
11. Дорошенко В. Життя і слово. Статті на літературно-громадські теми / В. Дорошенко. — Львів, 1918. — С. 94–114.
12. Гуменюк М. П. М. Ф. Комаров / М. П. Гуменюк // Українські бібліографи XIX – початку XX століття : нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. — Х. : Кн. палата, 1969. — С. 42–59.
13. Корнейчик І. І. Історія української бібліографії. Дожовтневий період : (нариси) / І. І. Корнейчик. — Х. : Кн. палата УРСР, 1971. — С. 132. С. 168–174, 224, 226, 296–297 : про М. Ф. Комарова.
14. Зленко Г. Д. Комаров Михайло Федорович / Г. Зленко // Українська літературна енциклопедія. — 1900. — Т. 2. — С. 541–542 ; фото.
15. Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1881–1913 рр. / О. Рябінін-Скляревський // Україна. — 1929. — Груд. — Кн. 38. — С. 40–41.
16. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в XX столітті / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; Нац. акад. наук України ; Нац. бібліотека України ім. В. А. Вернадського ; Ін-т рукопису. — К., 2009. — 530 с. С. 56. 121, 231, 245, 296 : про М. Ф. Комарова.
17. Швидько Г. К. Михайло Комаров і катеринославщина : монографія / Г. К. Швидько. — Дніпропетровськ : НГУ, 2011. — 226 с.
18. Библиотечная энциклопедия: свыше 2000 ст. / редкол. : гл. ред.-сост. Е. И. Ратникова, Л. Н. Уланова. — М. : Пашков дом, 2007. — С. 1061.

Алексеев Анна Александровна	начальник отдела использования информации документов Центрального государственного научно-технического архива Украины
Андреев Феликс Михайлович	доктор технических наук, профессор, профессор кафедры электроники и управляющих систем Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, заслуженный изобретатель УССР
Балышев Марат Артурович	кандидат исторических наук, заместитель директора Центрального государственного научно-технического архива Украины, доцент кафедры истории науки и техники Национального технического университета «Харьковский политехнический институт»
Березюк Нина Михайловна	главный библиограф Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
Коваль Юлия Юрьевна	научный сотрудник отдела использования информации документов Центрального государственного научно-технического архива Украины
Мчедлов-Петросян Петр Отарович	кандидат физико-математических наук, старший научный сотрудник Института теоретической физики Национального научного центра «Харьковский физико-технический институт»
Назаренко Сергей Александрович	кандидат технических наук, старший научный сотрудник кафедры сопротивления материалов Национального технического университета «Харьковский политехнический институт»
Нурмагамбетов Алексей Юрьевич	доктор физико-математических наук, ведущий научный сотрудник Института теоретической физики имени А. И. Ахиезера Национального научного центра «Харьковский физико-технический институт»
Сидоровский Сергей Анатольевич	инженер биологического факультета Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина
Сорокин Дмитрий Павлович	доктор физико-математических наук, старший научный сотрудник Падуанского отделения Национального института ядерной физики (г. Падуа, Италия)
Черногор Леонид Феокистович	доктор физико-математических наук, профессор, профессор кафедры космической радиофизики Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, лауреат Государственной премии УССР в области науки и техники

*Редакция выражает глубокую признательность сотрудникам
Центральной научной библиотеки ХНУ имени В. Н. Каразина
за постоянную оперативную помощь в подготовке материалов журнала*